

ETRUKSLAR DAVLATI (RIM SIVILIZATSIYASIGA O'ZIGA XOS TA'SIRI)

**Mirzamatov Bunyodbek Toshkent Kimyo Xalqaro
Universiteti Namangan filiali "Tarix" yo'nalishi ikkinchi
bosqich talabasi**

mirzamatovbunyodbek9@gmail.com

+998 94 785 24 05

Annotatsiya. Etrusk sivilizatsiyasi erta edi sivilizatsiya (miloddan avvalgi 900-miloddan avvalgi 100) Italiyada yashagan Toskana ga Rim. Arxeologik kashfiyotlar uning kuchi, murakkabligi va nafisligini ochib berguniga qadar u kam ma'lum va asosan unutilgan. Etrusklar noyob sivilizatsiya va madaniyatga ega edilar. Biroq, ular Evropa tarixiga hal qiluvchi hissa qo'shdilar, chunki ular ko'p jihatdan Rimning dastlabki rivojlanishini shakllantirdilar. Rim jamiyatining ko'plab o'ziga xos xususiyatlari aslida etrusklar ta'sirida bo'lgan yoki ulardan bevosita qarz olgan. Etrusklar Rimga shakllantiruvchi ta'sir ko'rsatgan va buni uning dini, madaniyati, shaharsozlik va muhandisligida ko'rish mumkin va ular uni Buyuk shahar va Italiyadagi eng buyuk kuchlardan biri sifatida o'rnatishga yordam berishgan. Rimni tushunish uchun etrusklarning dastlabki Rim Respublikasiga ta'sirini tushunish kerak degan tushunchalar yoritilgan.

Kalit so'zlar. Monarx, san'at, arxitektura, madaniyat, etrusk shaharlari, hoplit taktikasi.

Kirish. Etrusk shaharlari bir-biri bilan faqat umumiy din, til va umuman madaniyat bilan bog'langan mustaqil shahar-davlatlar edi. Geografik jihatdan janubda Tiber daryosidan shimolda po vodiysining ayrim qismlarigacha tarqalgan etrusklarning yirik shaharlari Cerveteri (Cisra), Chiusi (Clevsin), Populoniya (Puplona), Tarquiniya (Tarchuna), Veii (Vei), Vetuloniya (Vetluna) va Vulci (Velch). Shaharlar mustaqil ravishda ishlab chiqilgan, shuning uchun ishlab chiqarish, san'at va arxitektura va hukumat turli joylarda turli vaqtlarda sodir bo'lgan. Umuman olganda, qirg'oq

bo'yidagi joylar zamonaviy madaniyatlar bilan ko'proq aloqada bo'lib, tezroq rivojlandi, ammo oxir-oqibat Etruriya ichki qismiga yangi g'oyalarni etkazdi. Shunga qaramay, etrusk shaharlari hali ham o'z yo'nalishlari bo'yicha rivojlangan va bir shaharda boshqasidan sezilarli farqlar yaqqol ko'rinib turibdi.

Asosiy qisim. Etrusklar yunonlar bilan jang qilishi. Etrusklar muntazam ravishda dengiz yo'llarini boshqarish uchun yunonlar bilan kurashdilar. Etrusklar hech qachon izchil siyosiy birlik bo'lmagan, aksincha mustaqil shahar-davlatlar sifatida mavjud bo'lgan. Etrusklarni umumiy madaniyat va din birlashtirgan. Shunga qaramay, turli xil etrusk shahar-davlatlari o'ziga xos edi.[3] sohil bo'yidagi shaharlar odatda ichki makonda joylashganlarga qaraganda ancha kosmopolit edi. Miloddan avvalgi VII asrga kelib, turli xil etrusk shahar-davlatlari bo'shashgan siyosiy va harbiy ligaga birlashdilar. Etrusklar dahshatli askarlar edilar va yunonlarning Hoplit taktikasi va qurollarini nusxalashgan. Bu ularga Italiyaning Po vodiysidan Neapol atrofigacha bo'lgan katta hududida hukmronlik qilishga imkon berdi. Faqat yunon shahar-davlatlari Magna Graecia (Janubiy Italiya) Italiyadagi qo'shinlariga qarshi chiqdi. Etrusklar Rim shahrini zabt mumkin va ularning hukmronligi etrusk shohlar Tarquini I sulolasi shunday to'liq edi, VI asrda ko'p shaharni boshqargan. Bu davrda Rim shahri tez o'sdi va shaharda ko'plab etrusklar yashash uchun kelgan bo'lishi mumkin. Rimliklar madaniy va etnik jihatdan etrusklardan farq qilar edilar.[4] Rimning dastlabki aholisi lotinlar bo'lgan va lotin tilining dastlabki shaklida gaplashishgan. Tarquini shohlari davrida Rim etrusk dunyosining bir qismi bo'lgan va uning tsivilizatsiyasi juda ta'sirlangan. Miloddan avvalgi V asrdan boshlab etrusklar siyosiy va iqtisodiy tanazzulga yuz tutdilar. Shimoldan kelt qabilalari Etruriyaga bostirib kirib, bir nechta shaharlarni ishdan bo'shatdilar. Yunonlarda Kuma dengiz jangi etrusk flotlarini mag'lub etdi va dengiz yo'llarida hukmronlik qildi va bu ko'plab etrusk davlatlarida iqtisodiy tanazzulga olib keldi. Etrusk shahar-davlatlar Ligasi juda zaiflashdi va bu Rimga birinchi bo'lib etrusklar sulolasini quvib chiqarishga va Markaziy Italiyaning lotin xalqlarini birlashtirishga imkon berdi. Etrusklar doimo Keltlar bosqini va shimoldan va janubdan hujumlar bilan Rim bosimi ostida edilar. Taxminan 150 yil

davomida Rim va etrusklar intervalgacha urushlar olib borishdi.[5] Rim murakkab harbiy xizmatni rivojlantirdi va jangda etrusklarni tobora ko'proq mag'lub eta oldi. Miloddan avvalgi 406 yilda rimliklar asosiy etrusk shahrini oldilar Veii uzoq qamaldan keyin Rimning Etruriyaga kengayishiga imkon berdi. Rimliklar va etrusklar o'rtasida ko'p yillik tinchlik bo'lgan va ular hatto vaqti-vaqti bilan keltlarga qarshi bir-birlari bilan ittifoq qilishgan. Miloddan avvalgi 295 yilda Rim legionlari etrusk davlatlari koalitsiyasini mag'lub etishdi Sentium jangi. Rimliklar o'zlarining ustunliklarini uylariga bosdilar va faqat bir yil ichida (miloddan avvalgi 280 yil) uchta yirik etrusk shahar-davlatlarini egallab oldilar. Miloddan avvalgi 273 yilda Cherveteri shahri quladi va bu so'nggi mustaqil etrusk shahar-davlati edi. Rimliklar Etruriyada harbiy koloniyalar tashkil etishdi va bu rimlashtirish jarayonini boshladi va asta-sekin etrusk madaniyati yo'qola boshladi. Marius bilan urush paytida ko'plab etrusk shaharlari Sulla va uning qo'shini tomonidan vayron qilingan va miloddan avvalgi 50 yilga kelib etrusklar tarixdan deyarli yo'q bo'lib ketgan va ular yaxshilab Rimlashtirilganga o'xshaydi.[6]

Rimning o'sishida etrusklar. Miloddan avvalgi 650 yillarda etrusklar Rim ustidan nazoratni qo'lga olishdi, keyin cho'ponlar va kichik fermerlarning kambag'al joylashuvidan bir oz ko'proq. Rim uni etrusklar uchun juda jozibali qildi, chunki u himoya qilish juda oson bo'lgan bir qator tepaliklarda joylashgan va Tiberdagi muhim ford yaqinida joylashgan edi. Yaqin atrofda tuz ishlari ham bor edi va bu qadimgi dunyoda muhim iqtisodiy boylik edi. Aftidan, etrusklar shaharni to'liq nazorat ostiga olishgan, ammo bu davrda afsona nima va tarix nima ekanligiga ishonch hosil qilish mumkin emas. Shaharni boshqargan etrusklar shohlari Tarquinii edi. Livining tarixiga ko'ra, Tarquinius Priskus Rimning birinchi etrusk shohi bo'lgan va u oxirgi lotin qirolining o'rnini egallagan. U tajovuzkor va jangovar shoh edi va u Rim hududini kengaytirdi. Keyinchalik u Rim aristokrati tomonidan o'ldirilgan. Servius Tullius keyingi qirol edi va u qobiliyatli rahbar edi va u Rimni lotin ligasidagi etakchi shahar va Italiyaning Markaziy qismidagi eng qudratli tashkilotga aylantirdi.[3] Rimning keyingi shohlari Livi va boshqalarning tarixlarida shafqatsiz zolimlar sifatida

ko'rsatilgan. Oxirgi etrusk shohi zulmi va shafqatsizligi tufayli quvilgan. Rim bo'lmagan sulola tomonidan nazorat qilinishiga qaramay, shahar kuch va obro'ga ega bo'ldi. Etrusklar rimliklarning lotin xalqining yetakchilari bo'lishini ta'minladilar. Bu va etrusk qirollari tomonidan qo'shilgan hudud Rimning rivojlanishida juda muhim edi va bu monarxlar kelajakda Italiyaning Rim hukmronligi uchun asos yaratdilar. Ular Rimdagi hokimiyat ramzlarida doimiy meros qoldirdilar. Etrusklarning Qirollik nishonlaridan fasces (tayoq to'plami) va bolta kabi ramzlar keldi.[5] bu keyinchalik Respublika Rim tomonidan qabul qilingan va shahar tantanali hayotining bir qismi bo'lib qoldi, Rim imperiyasining qulashi ortidan papalik yuksalishiga qadar.

Etrusk shohlari Rimni rivojlantirish uchun nima qildilar? Etrusk shohlari buyuk quruvchilar edilar va ular Rimni kulbalar va oddiy uylarning qo'pol turar joyidan haqiqiy shaharga aylantirdilar. Monarx, ehtimol, shaharga etrusk quruvchilari va me'morlarini kiritgan. Etrusklar buyuk muhandislar va ular taniqli quruvchilar edi. Ko'rinishidan, rimliklar etrusklardan ko'p narsalarni o'rgandilar va shaharsozlik va muhandislik bo'yicha mashhur Rim tajribasi Tarquini monarxiyasi davrida Shimoliy qo'shnilaridan kelib chiqqan.[4] Rim Respublikasidagi Rim me'moriy uslubiga etrusklar katta ta'sir ko'rsatgan. Tarquini monarxlari Rimda bir qator kanalizatsiya quradilar va bu shaharni yanada gigienik holga keltirdi va shaharning o'sishi va gullab-yashnashiga imkon berdi. Shohlar, shuningdek, bir necha yil davomida shaharni o'rab turgan ko'plab botqoqlarni quritdilar va bu Rimning o'sib borayotgan aholisini boqish uchun ko'proq yerlarni yetishtirishga imkon berdi. Ko'pgina o'ziga xos binolar va jamoat ishlarini etrusk davri. Shahar juda kengaydi va bu aholini himoya qilish uchun yangi devorlar qurish kerakligini anglatardi. Tarquinlar Servian devorlarini qurdilar va ular shahar atrofidagi boshqa tepaliklarni ham mustahkamladilar. Oxir-oqibat ular butun shaharni qamrab olgan yagona istehkom quradilar, bular Servian devorlari edi.[1] Ushbu devorlar shu qadar yaxshi qurilganki, ular shaharni bir necha yuz yil davomida himoya qilgan. Etrusklar Yupiter ibodatxonasi kabi ko'plab taniqli ibodatxonalarni ham qurdilar. Aftidan, ular tonoz va kamarni Rim me'morchiligiga

kiritishgan. Ular, shuningdek, Rimning asosiy jamoat maydoni bo'lgan birinchi forumni qurishda keng e'tirof etilgan.

Etrusklar va yunonlar o'rtasidagi munosabatlar qanday edi? Etrusklar yunonlar bilan uzoq vaqtdan beri aloqada bo'lgan va ularning alifbosi ularning alifbosiga asoslangan edi. Etruriya shahar-davlatlari azaldan yunonlarning madaniy ta'siri ostida bo'lgan.[6] Tarquin shohlari etrusklar rimliklarni yunon madaniyatiga duchor qilishdi. Ko'plab Rim zodagonlari o'g'illarini etrusk shaharlaridagi maktablarga yuborishgan va bu yerda ular yunon tilini o'rganishgan va uning adabiyoti va falsafasini o'qishgan. Yunon tafakkuri va adabiyoti Rim madaniyatini boyitdi. Rimliklar yunon alifbosini qabul qilib, uni o'z tillari, lotin tili uchun ishlatishgan. Rim adabiyotining katta qismi yunon shakllari va janrlariga asoslangan bo'lib, Rim siyosiy tafakkuri va falsafasi yunon g'oyalarida paydo bo'lgan. Miloddan avvalgi II asrga kelib, ko'plab odamlar elita yunon tilida gaplasha olardi va ko'plari Afinada ta'lim olishgan.

Etrusk dini Rim diniga qanday ta'sir qilgan? Etrusk dinining tabiati haqida kam narsa ma'lum, ammo ko'plab yozuvchilar buni 'g'amgin' deb e'lon qilishgan. Aftidan, etrusk dini va afsonalarining Rimga aniq ta'siri hech qachon ma'lum bo'lmaydi. Aftidan, rimliklar ba'zi etrusk xudolari va jinlarini qabul qilishgan. Bu jinlar oxir-oqibat masihiylarga yetkazildi. Etrusklar o'zlarining bashoratlari va bashoratlari bilan mashhur edilar. Tarquin shohlaridan biri etrusk ibodatxonasidan Rimning bashoratli adabiyotiga aylangan Syballin kitoblarini sotib oldi. Oracle Rim dinining juda muhim qismini o'ynagan. Ushbu Oraclearning aksariyati etrusk kelib chiqishi va ular Haruspices deb nomlangan. Bu xudolarning irodasini talqin qilish san'ati edi. Etruriyadan kelgan folbinlar juda talabga ega edilar va o'z mahoratlarini mahalliy Rim ruhoniylariga topshirganday tuyuldi. Etrusk folbinlari chaqmoq kabi hodisani kuzatish orqali xudolarning irodasini tushunishlari mumkin edi. Xudolarning istaklarini tushunishning yana bir etrusk usuli qurbon qilingan hayvonlarning ichki organlarini tekshirish edi. Etrusklarning eng qiziq an'analaridan biri bu ilohiy irodani tushunish uchun ba'zi muqaddas tovuqlarning ovqatlarini qanday iste'mol qilishlarini kuzatish edi. Etrusk shohlari quvilganidan keyin ham rimliklar etrusklarning Oraclearini

hurmat qilishgan. Rim Senati etrusk Oracle va marosimlarini davlat tomonidan abadiy saqlanishini va ular Rim ruhoniylari tomonidan Nasroniylik davriga qadar amal qilinganligini belgilab qo'ydi.

Gladiatorlarni mashhur qilish uchun etrusklar qanday rol o'ynagan? Etrusk dini bitta edi Rimga kutilmagan ta'sir va bu gladiatorlar musobaqalari odatining rivojlanishi edi. Ko'rinib turibdiki, bu ko'plab etrusk shaharlari orasida odat bo'lib, ular zodagon yoki podshohning dafn marosimida odamlarni o'linga qadar kurashishga majbur qilishgan. Erkaklar odatda o'lingacha kurashdilar va o'ldirilgan jangchining qoni yer osti xudolari uchun qurbonlik edi. Rimliklar bu odatni Tarquin shohlari davrida qabul qilganga o'xshardi. Rimliklar asosan jang qilish odatini dunyoviy lashtirdilar, garchi u ilohiylik Germes kabi kiyingan xizmatchining borligi kabi ba'zi diniy ramziylikni saqlab qoldi. Asrlar davomida rimliklar asosan etrusk diniy marosimini o'tkazdilar va uni ommaviy sport tadbiriga aylantirdilar.[6]

Xulosa. Etrusklar ko'p jihatdan rimliklarning o'tmishdoshlari edi. Ular yosh shahar-davlatga ko'p jihatdan ta'sir ko'rsatdilar. Etrusklar madaniyati rimliklarni yunonlarning g'oyalari va yangi diniy amaliyotlar bilan tanishtirdi. Etrusklar Rimliklarga muhandislik va qurilish ko'nikmalarini o'rgatishgan. Ular klassik Rim me'moriy uslubiga ham qat'iy ta'sir ko'rsatdilar. Ular, shuningdek, shahar iqtisodiyotini rivojlantirdilar, masalan, Rimga tutash botqoqlarni quritish orqali. Etrusk monarxlari davri ko'pincha zulm davri sifatida tasvirlanadi, ammo bu shohlar shaharni va uning hududini kengaytirib, uni Markaziy Italiyada etakchi kuchga aylantirdilar. Etrusklar Rimliklarga Italiyada va O'rta yer dengizida kuchga aylanishiga yo'l ochgani munozarali.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Lorenzi, Rossella. "Etrusk jumbog'ini ochish. "Arxeologiya 63, no. 6 (2010): 36-43
2. Ullman, B. L. " Rim alifbosining etrusk kelib chiqishi va harflarning nomlari. "Klassik filologiya 22, 4-son (2012): 372-77

3. Bonfante, Larissa. "Pompeydagi etrusk jinlari." *KOINE yilda: R sharafiga O'rta tadqiqotlar*. (Oksford; Oakvill: Oxbou kitoblari, 2009), p. 97
4. "Uyg'unlikdagi xudolar: etrusk Panteoni." *Etrusklar dinida*, Simon Erika, De Grummond Nensi Tomson va Simon Erika tomonidan tahrirlangan, (Texas universiteti matbuoti, (2006), p. 45
5. Franklin-zal, p. 119
6. Bennett, Yusuf. "Gladiatorlar." *Hudson sharhi* 12, 2 (2011): 167-74